CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Gemert

Provincie
Noord-Brabant

augustus 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 7

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur 14

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 16

6. Stedebouwkundige typologie 22

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 25

8. Objectgegevens 29

9. Literatuur 64

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Gemert maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.
Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- *het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)*
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991 door drs. J. Michels.

's-Hertogenbosch, oktober 1991.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de his-

torische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat

door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Gemert ligt in oostelijk Noord-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P.-regio 'De Brabantse Peel'. Zij omvat de nederzetting Gemert met de omringende buurtschappen Pandelaarse Kampen, Esdonk, Deelse Kampen, Doornheide, Groeskuilen en Heuvel, het kerkdorp Mortel met de buurtschappen Tereyken, Ren, Milschot en Hoog-Aarle, het kerkdorp Handel en het kerkdorp Elsendorp. De gemeentegrens volgt een deels kunstmatig, deels natuurlijk bepaald tracé. In het zuiden en westen scheiden de Snelle Loop en vervolgens de Aa (tracé vóór normalisatie) het grondgebied van Gemert en Bakel, Aarle-Rixtel, Beek en Donk en Erp. Vervolgens vormt de Landmeersche Loop, die in oost-westelijke richting stroomt, de ca. 12 km lange noordelijke grens met Boekel. De oostelijke helft van de gemeente ligt in de Peel. De grenzen over deze voormalige heidevelden zijn rechtlijnig getrokken en separeren Gemert van Wanroij, Oploo c.a. en Bakel. Per 1-1-1989 omvatten de grenzen een oppervlakte van 5718 ha. Op dat tijdstip had Gemert 17.607 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

In de geschreven bronnen komt de naam Gemert waarschijnlijk voor het eerst omstreeks de dertiende eeuw voor, maar bodemvondsten wijzen op een eerdere bewoning van de hoger gelegen delen van de gemeente. Een Pingo-ruïne, daterend uit de laatste ijstijd is te zien op de heide bij De Krim. Bij Hoog Kranenbrake zijn onder meer voorwerpen uit het Mesolithicum (8.000-4.000 v.C.) en de vroege IJzertijd gevonden. In de Middeleeuwen is de Commanderije van Gemert een vrije heerlijkheid geweest. Tot de vijftiende eeuw was zij een gezamenlijk bezit van de Ridders van de Duitse Orde en de heren van Gemert. Nadat de Duitse Orde de rechten van de heerlijkheid geheel in bezit hebben gekregen volgt de afscheiding van de parochie Bakel. Een periode van bloei breekt aan doordat de heerlijkheid in Staats-Brabant tot de inval van de Fransen in 1794 haar vrijheid bewaard. Handel ontwikkelde zich in de zeventiende en achttiende eeuw tot een belangrijk bedevaartsoord. Gemert is dan een van de grootste plaatsen in oostelijk Noord-Brabant.In 1800 wordt Gemert verkocht aan de Bataafse Republiek en ingedeeld bij het departement Brabant. Tijdens de industrialisatie ondervindt men grote last van de slechte verbindingen in de Peel, waardoor de vestiging van bedrijven achterblijft bij toentertijd kleinere gemeenten als Helmond en Eindhoven. Pas na 1920, als de infrastructuur aanmerkelijk is verbeterd maar bovendien de oppervlakte landbouwgrond belangrijk is vergroot door de ontginning van de Peelgronden in het oosten van de gemeente, ontstaat een nieuwe bloeiperiode. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de nederzetting Gemert zich belangrijk uitgebreid op de voormalige oude akkerbodems, in oostelijke en noordelijke richting.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De gemeente is voor een groot deel in de z.g. 'natte Peel'gesitueerd. De oudere nederzettingen zijn ontstaan op de in het westen gelegen, noord-zuid gerichte Pleistocene zandrug die deels fluvio-glaciaal, deels eolisch van oorsprong is. Deze hoogte, die deel uitmaakt van de rug tussen Bakel en Oss, markeert de Peelrandbreuk, waarlangs verschuivingen hebben plaatsgevonden. De 1 tot 3 meter hoge steilrand die daarvan het gevolg is, is niet te zien doordat er dekzanden over zijn afgezet. Tot ca. 1900 was de zandrug de enige plaats in de gemeente die droog genoeg was voor bewoning. Westelijk en noordelijk van deze hogere gronden ligt tegen de Snelle Loop, de Aa en de Peelsche Loop een langgerekte strook broekgronden. Oostelijk van de zandrug liggen op de samengestelde zand- en veengronden van de Peelhorst de uitgestrekte voormalige heidegronden, onderdeel uitmakend van de Grote Peel. Samenvattend kan men stellen dat er in de gemeente een drietal landschapseenheden te onderscheiden zijn;

1. De hogere zandrug met de daarop gelegen nederzettingen en de omringende oude akkerbodems, die na. ca. 1950 voor een groot deel bebouwd zijn.
2. De laaggelegen gronden tegen de Snelle Loop,
3. De grote oppervlakte ontgonnen heidevelden in het oosten van de gemeente, met landbouwgronden, landgoederen en (voormalig) productiebos.

2.2. Hoogte

De hoogste gronden liggen in het westen bij De Krim. De resterende heidevelden aldaar bereiken een hoogte van 26,6 meter + N.A.P. In westelijke en noordelijke richting nemen de gronden van de Grote Peel langzaam af in hoogte, tot 22.7 m. bij de grens met Wanroij, 18,7 m. bij Mortel en 17.3 m. bij Gemert. De laatste nederzettingen zijn beide gelegen op de zandrug op resp. 20,1 m. en 14,7 m. De broekgronden liggen in het westen bij Hazeldonk op 13,2 m. en in het noorden bij de grens met Erp en Boekel op 12,8 m. + N.A.P. Vermeld moeten worden de sterk geaccidenteerde verstuifde gronden ten westen van Handel, bekend als de Handelse bergen.

2.3. Afwatering

Via een stelsel van beken, stromend van oostelijke in westelijke richting, worden de Peelgronden en de zandrug ontwaterd. Van noord naar zuid zijn dat de Landmeersche Loop, de Peelsche Loop, de Rips en de Leigraaf. Geheel in het zuiden stroomt de Snelle Loop, die na Tereyken afbuigt in noordelijke richting en, alvorens in de Aa uit te monden, de Leigraaf en de Rips opneemt. Ook de Peelsche en de Landmeersche Loop monden uit in de Aa. Vanaf ca. 1875 ondernam men verschillende waterstaatkundige werken om de gebrekkige afwatering van de Peel te verbeteren. Ten gevolge van het hierdoor ontstane grotere wateraanbod was men in de negentiende eeuw ook genoodzaakt de Aa te normaliseren. Er werd diverse malen aan verbetering van het tracé van de rivier gewerkt. Omstreeks 1930 vond de meest ingrijpende normalisatie van vóór de Tweede Wereldoorlog plaats. Na de oorlog zijn nagenoeg alle tracés van de beken en stromen opnieuw verbeterd. Onder meer de kanalisaties van de benedenloop van de Landmeersche Loop, de Leigraaf en de Snelle Loop. De Rips werd na 1950 voor een groot deel overkluisd. Tot slot is vermeldenswaardig het omstreeks 1935 door het Ministerie van Oorlog als onderdeel van de Peel-raamstelling aangelegde Koordekanaal, een voorloper van het in 1939 gegraven Defensie- of Peelkanaal. Deze tankgracht lag nagenoeg parallel aan en ca. 3 km westelijk van het Defensiekanaal. Op een klein deel bij Rips (gem. Bakel) na, is het na de oorlog gedempt.

3. Grondgebruik

De fysisch-geografische structuur van de gemeente, met de door beken doorsneden hogere zandgronden, de ten westen daarvan gelegen broekgronden en ten oosten de uitgestrekte heidevelden, heeft in de Middeleeuwen een ontwikkeling van het gemengde bedrijf tot gevolg gehad. Op de schrale gronden werd veel vlas verbouwd. De oude, deels in de Middeleeuwen reeds ontgonnen akkerbodems treft men aan op de zandgrond. Een grote concentratie akkerbodems ligt rond Gemert en de aangrenzende buurtschappen. Het 'open' akkercomplex direct ten oosten van de Nieuwstraat, tussen Kerkstraat en Molenstraat, is na ca. 1950 in snel tempo bebouwd. Ten westen van de kom liggen open weidegronden. Deze gronden zijn in de Middeleeuwen door de Duitse Orde ontgonnen (zie par. 6.3). Direct ten westen van Mortel ligt het akkercomplex Lage en Hooge Kranebraken, dat al in de negende eeuw in gebruik was. De opbouw van het landschap is in dit deel van de gemeente kleinschaliger dan in het westen en noorden, alhoewel recente ruilverkavelingen dit karakter plaatselijk sterk hebben gewijzigd. Landbouwgronden worden afgewisseld met hagen, boomsingels en bosjes. Aan de randen van de oude akkercomplexen, maar soms ook op enige afstand daarvan verwijderd, vonden op het einde van de Middeleeuwen kleine kampontginningen plaats, die in de loop van enkele eeuwen uitgroeiden tot z.g. zwermen, groepen van kleine omwalde akkers, telkens bebouwd met de boerderij van de eigenaar. Concentraties van deze akkers, gelegen op de lagere delen van de zandrug, kon men tot de naoorlogse ruilverkavelingen aantreffen ten westen van Gemert, bij Pandelaar, Esdonk, Deel, Kampen en ten oosten van Handel. Restanten van de perceelsrandbegroeiing komen verspreid in het landschap nog voor. In de achttiende en negentiende eeuw zijn grote delen van het broekgebied ontgonnen tot weiland. Ook de vorm van de oude, langgerekte percelen, haaks op de Snelle Loop, de Rips en de Peelsche Loop, is na de Tweede Wereldoorlog ingrijpend gewijzigd.

Pas in de late negentiende eeuw heeft men uitgestrekte delen van de in de gemeente gelegen Peelgronden ontgonnen. Tot die tijd werden de gronden, waarvan het gebruiksrecht sinds de vijftiende eeuw bij de Duitse Orde lag, uitsluitend extensief gebruikt. Men weidde er het vee, stak er plaggen voor de stal, turf voor de verkoop, kapte er geriefhout en plaatste er bijenkorven. Ten oosten van de zandrug werden tegen 1880 door de gemeente grote delen van de bij Mortel en Handel gelegen heide met naaldhout beplant. Deze ingreep was noodzakelijk geworden omdat o.a. door overbegrazing zandverstuivingen optraden.
De naar het oosten, en dus meer geïsoleerd gelegen gronden werden door de gemeente in vier fasen verkocht aan particulieren, die, in tegenstelling tot de grootgrondbezitters in Oploo en Bakel, niet zozeer ontginners waren als wel beleggers, waardoor over het algemeen de cultivatie van de gronden pas laat heeft plaatsgevonden. Allereerst deed men in 1875 de tegen de gemeente Oploo gelegen gronden (tegenwoordig het Gemeentebos en de noordelijk gelegen gronden) van de hand, in 1879 gevolgd door de ten westen daarvan gelegen strook (Keizersberg, De Dompt, De Krim, De Vossenberg). Het derde kwart, grenzend aan de westelijke zijde van de vorige groep, verkocht de gemeente in 1883 (Paradijs, Gereele Peelke, Cleefswit). In 1895 tenslotte veranderde De Sijp van eigenaar. Tot ca. 1900 bleven de meeste gronden ongebruikt liggen. Wel werd er door een aantal grootgrondbezitters naaldbos aangeplant, zoals 80 ha op De Vossenberg in 1879, en 190 ha te Cleefswit. De particuliere beheerders lieten het beheer van deze gronden vaak over aan de Heidemij, die voor de ontginning van de gronden in de Peel een speciale afdeling oprichtte, 'Houtvesterij de Peel', waarvan het hoofdkantoor te Gemert was gevestigd. De inrichting van het gehele gebied is onder de leiding van particulieren tot stand gekomen. Heden ten dage resteert een aantal grote landerijen, die in veel gevallen nog de oorspronkelijke percelering hebben, zoals die tot stand is gekomen tussen ca. 1910 en 1940. De zeer ruime kavels landbouwgrond, vaak gegroepeerd rondom een centraal gelegen boerderij, soms met landhuis, vaker met een aantal kleinere pachtboerderijen in de buurt, worden afgewisseld met ruim opgezette naaldbossen. Een groot deel van de bossen die tussen 1880 en 1910 zijn geplant is na die tijd weer ontgonnen tot landbouwgrond. In totaal is er een zestal bedrijven aan te wijzen die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de inrichting van het gebied. Een korte schets van de ontwikkelingen tussen 1880 en 1940 per bedrijf volgt hier.
Een belangrijke stap in de ontginning van de gronden was de stichting in 1910 van de ontginningsboerderij Annahoeve op de Dompt, in het oosten van de gemeente. De eigenaar S.C. van Musschenbroek liet het naaldbos op de door hem in 1898 aangekochte gronden kappen en door de Heidemij de vrijgekomen gronden geschikt maken als landbouwgrond. Na 1914 richtte Musschenbroek de 'N.V. Landbouwmaatschappij de Peel' op, die het beheer van de boerderij van de Heidemij overnam. 'De Peel' heeft tot 1930 door aankoop verschillende woeste en beboste gronden (o.a. in 1915, De Pauwenhorst, was reeds ontgonnen) in bezit gekregen en ontgonnen. Na 1930 werden de gronden van de maatschappij opgesplitst in een aantal kleinere bedrijven. De percelering werd daardoor veranderd.
In 1883 wordt door de gemeente 190 ha. heidegrond te Cleefswit verkocht aan een particulier. Tot dat C. Lambrechtsen in 1908 de grond koopt gebeurde er weinig mee. In opdracht van de eerste eigenaar worden door de Heidemij de hogere

delen beplant met naaldhout. Lambrechtsen laat een deel van de gronden ontginnen en inzaaien tot weiland. In 1915 wordt onder zijn leiding de 'N.V. Landbouwmaatschappij Cleefswit' opgericht. Een boerderij en arbeiderswoonhuizen worden voor de exploitatie opgetrokken. In 1919 werd een landhuis voor de familie op het terrein gebouwd.
Eén van de partners van Lambrechtsen, E.S. Kerkhoven, nam het bedrijf van Lambrechtsen tot voorbeeld en kocht ca. 1920 de tegen de oostelijke grens van Cleefswit gelegen De Krim aan. De grond was tussen 1910 en 1915 beplant met naaldbossen. De aldaar gelegen heide- en bosgronden werden door zijn arbeiders ontgonnen, maar de 'N.V. Landbouwmaatschappij De Krim' was geen succes. Nog vóór 1930 werd het bedrijf opgeheven. De arbeiders gingen als pachtboeren verder. Een deel van de resterende heide werd in 1930 in opdracht van de gemeente, die wederom eigenaar van de grond was geworden, in het kader van de werkverschaffing onder beheer van de Heidemij beplant. Het naaldbos staat nu bekend als het Gemeentebos. Tot 1950 zijn regelmatig kleine delen ontgonnen. Een stuk heide resteert tegen de grens met Oploo.
De 'N.V. Ontginningsmaatschappij van de Oranje Bond van Orde', een in 1908 opgerichte afdeling van de Oranje bond, was vereniging van kapitaalinvesteerders die trachtte de sociale onrust in Nederland te bestrijden door het investeren in onder meer ontginningen en het bouwen van arbeiderswoningen en boerderijen. Te Gemert kocht de maatschappij uitgestrekte woeste gronden en liet die door de Heidemij ontginnen tot naaldbos en landbouwgrond, onder meer De Vossenberg en het Gereele Peelke. Beide landerijen werden na 1915 verkocht. De Vossenberg kwam in bezit van de familie Groskamp, die er nog in hetzelfde jaar een boerderij en een houten buitenhuis liet optrekken. In 1919, de meeste gronden in de omgeving waren toen reeds in gebruik, stichtte de eigenaar op de Vossenberg het schooltje 'De Zeeden', bestemd voor de merendeels protestantse bevolking uit de wijde omgeving. In 1922 bouwde men er zelfs een provisorische houten kerk. Na 1938 werd het bedrijf verkocht en opgesplitst.
In 1895 bood de gemeente het 420 ha. grote De Sijp te koop aan. A. Ledeboer kocht de gehele Sijp en liet door de Heidemij op de hoge percelen naaldbos aanleggen. Vanaf 1900 werd het grootste deel van de gronden tot weiland ontgonnen. In de jaren '20 zijn diverse pachtboerderijen op het terrein opgetrokken.
Het overgrote deel van de woeste gronden werd door de gemeente verkocht aan dit kleine aantal grootgrondbezitters. Maar met name in de noordelijke delen van het gebied, zoals bij De Keizersberg, zijn ook een groot aantal kleine kavels aan Gemertse boeren verkocht. Vaak bleven deze gronden tot 1920-1925 ongebruikt liggen. Door de aanwezigheid van veel kleinere bedrijven -in het noorden zijn de grotere bedrijven meestal nog voor de oorlog verkocht en opgesplitst, i.t.t. het zuiden- bestaat er een tegenstelling tussen de inrichting in het noorden en het zuiden van de voormalige Peelgronden te Gemert. Een gevolg van de kleinschaligheid van de noordelijke bedrijven is dat aldaar alle aangeplante bossen zijn verdwenen. Ook zijn na de oorlog de noordelijke delen van de Gemertse Peel onderworpen aan verschillende ruilverkavelingen. Omstreeks 1925 was de ontginning van dit deel van de Peel nagenoeg voltooid en heeft de gemeente besloten om er een nederzetting te stichten (zie par.5).

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

Rond 1830 was Gemert voor een Peelgemeente relatief goed ontsloten. Een aantal interlocale zandwegen kruiste elkaar op de hogere zandrug in het westen. Vanuit de kom van Gemert liep in noordelijke richting een weg naar Boekel. Noordwestelijk daarvan was door het dal van de Aa een dijk naar Erp en Veghel aangelegd. Met Helmond bestond een verbinding via Beek en Donk. Deze dijk leidde eveneens door het Aa-dal. In zuidelijke richting leidde een zandpad via De Heuvel naar Bakel en Deurne. In 1900 werd het zandpad naar Bakel verhard. Ook de dorpen aan de oostelijke zijde van de rug, zoals Handel, Wolfbosch en Mortel, waren door middel van smalle karresporen met Gemert verbonden. In oostelijke richting liep een dicht net van smalle paden de Peel in. Via dit net van karresporen was men, indien men de weg goed kende, in staat de dorpen ten oosten van de Peel te bereiken. In 1788 werd om deze situatie te verbeteren de Bebakende Dijk tussen Gemert en St. Anthonis aangelegd, een smal zandpad dwars door de Peel. Bij Cleefswit splitste zich een weg af naar Wanroij. Deze Bebakende Dijk was naast de banen tussen Venraij enerzijds en Deurne en Bakel anderzijds de enige verbinding in oost-westelijke richting door het veengebied. Het tracé van de weg is ten dele nog te herkennen op het landgoed Cleefswit.
De begaanbaarheid van het wegenstelsel was zeer afhankelijk van de weersomstandigheden. Bij langdurig droog weer was het zand rul en stoffig, terwijl gedurende een natte periode de modder de paden voor zwaarder verkeer onmogelijk maakten. Delen van de wegen door de beekdalen stonden regelmatig onder water. Belangrijk zijn de verbeteringen die in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw aan het wegennet werden aangebracht. Zo werd tussen 1849 en 1851 de weg tussen Veghel en Gemert verhard en van een nieuwe brug over de Aa voorzien. In 1855 bestraatte men een deel van de weg naar Beek en Donk. Rond 1885 werden nieuwe bruggen over de Aa, de Broekloop en de Liesloop aangelegd. Tussen 1853 en 1861 legde men bovendien de provinciale weg Gemert-Boxmeer aan. Deze aarden baan liep nagenoeg parallel aan de Bebakende Dijk. In 1912-1913 werd de weg voorzien van een deklaag met steenslag. De snelheid waarmee de ontsluiting van de Peel werd uitgevoerd bleef echter sterk achter bij de wensen van de gemeenten en de particuliere ontginners. De verschillende ontginningen werden door smalle zandpaden, die vaak tevens de grens tussen de verschillende ontginningen vormden, met de omliggende nederzettingen verbonden. Jaarlijks werden de zandwegen door een met een stoommachine van de Heidemij aangedreven wegenschaaf bijgewerkt. Deze nieuwe paden en wegen onderscheiden zich door hun rechtlijnige tracé van de oudere wegen op de zandrug. Om de ontginningen rendabel te maken waren snellere verbindingen en een betere bereikbaarheid van de agrarische bedrijven noodzakelijk. Particuliere grootgrondbezitters waren daarom geneigd op eigen kosten interlocale wegen naar en over hun ontginningen aan te leggen. Een voorbeeld van zo'n weg is de Particuliere Weg van de gebroeders Roelvink te Oploo en Bakel. In 1920 werd ter bevordering van de ontsluiting van de Peel het Wegschap de Peel opgericht. Dit wegschap, uniek in Nederland, liet in 1920 de belangrijke weg tussen Deurne en Oploo aanleggen, met een zijtak van De Rips naar De Dompt (het latere Elsendorp) te Gemert. In 1924 werd de weg in noordelijke richting doorgetrokken door de aanleg (door de Heidemij) van de Midden-Peelweg. Op het kruispunt met de Provinciale weg naar St. Anthonis ontstond de nederzetting Elsendorp. Een verdere ontsluiting was door het militaire belang van het gebied vooralsnog onmogelijk. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen door de gezamelijke gemeenten in 1948 de Stichting Peelgemeenschap werd opgericht, werd door uitbreiding en verbetering (grootschalige asfaltering) van het wegennet een goede ontsluiting bereikt.

4.2. Spoor- en tramwegen

Een spoorwegverbinding heeft Gemert nooit gehad. In 1883 werd door de "Trammaatschappij 's-Hertogenbosch-Helmond" (S.B.H.) te Gemert een station geopend, dat gelegen was aan de lijn tussen Den Bosch en Helmond. Ca. 1930 is de exploitatie gestaakt. Van de plannen die onder meer de Noord-Brabantsch-Duitsche-Spoorwegmaatschappij kort vóór de Eerste Wereldoorlog gemaakt heeft om door middel van een uitgebreid net van buurtspoorwegen het isolement van de Peel op te heffen, is om verschillende redenen (oorlog, opkomend wegverkeer) niets terecht gekomen.

4.3. Waterwegen

De sterk meanderende rivier de Aa is in het verleden, mede door het sterk wisselende wateraanbod, slechts voor zeer kleine schepen bevaarbaar geweest. Ook van de tussen 1822 en 1826 aangelegde Zuid-Willemsvaart heeft de gemeente

nauwelijks kunnen profiteren. Het gemeentebestuur heeft rond 1890 en opnieuw ca. 1930 getracht door het Aa-dal ten zuiden van Boerdonk een insteekhaven te realiseren, waardoor de kom van Gemert aan goed bevaarbaar water zou liggen. Deze plannen zijn niet gerealiseerd.

4.4. Militaire infrastructuur

In het sinds de vijftiende eeuw zelfstandige Gemert hebben in de Middeleeuwen verschillende kastelen en versterkte huizen gelegen, waarvan nu het voormalige kasteel van de Duitse Orde aan het Ridderplein resteert. Van recentere verdedigingswerken treft men geen restanten aan. Omstreeks 1937 is te Bakel en Gemert het Koordekanaal gegraven, een onderdeel van de Peel-Raamstelling. Het kanaal was bedoeld als tankgracht, werd in 1939 vervangen door de in omvang veel grotere en door middel van duurzame kazematten verdedigde Defensie- of Peelkanaal. Na de Tweede Wereldoorlog is een deel van het Koordekanaal gedempt. Te Bakel is een deel van de gracht met wal nog zichtbaar.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Gemert

De nederzetting is gelegen op een kruispunt van oude wegen op de hogere gronden ten oosten van het Aa-dal. Hier, op een plaats waar akkerbodems, weidegronden en heide naast elkaar lagen, ontstond mogelijk al in de negende eeuw een heerlijkheid, met waarschijnlijk een versterkt huis (aan de huidige Ruyschenberghstraat). Bevorderd door de aanwezigheid van de Duitse Orde, waardoor Gemert steeds grotere vrijheden kon verkrijgen, is de plaats in de Middeleeuwen uitgegroeid tot een langgerekt baan- of baanderdorp. Waar het riviertje de Rips de hoofdstraat kruiste (bij het huidige Ridderplein) is in de veertiende eeuw het kasteel van Gemert gebouwd (zie par. 6.3 en 7.5). Het Ridderplein, gelegen ten oosten van het kasteel, is in feite het ten behoeve van markten en handel verbrede wegdek van de hoofdstraat door het dorp, gevormd door de as Binderseind-Ridderplein-Kerkstraat-Nieuwstraat-Haageyck. De bebouwing heeft zich van oudsher geconcentreerd aan deze straten. De voornaamste panden, zoals de vijftiende-eeuwse kerk, gewijd aan St. Jan de Doper, en de grotere woonhuizen lagen direct ten noorden en oosten van het kasteel, aan de Ruyschenberghstraat, de Kerkstraat en het Ridderplein (zie par. 6.3). Aan beide zijden van de hoofdstraat trof men weinig bebouwing aan. Smalle stegen, zoals de huidige Bonengang en Hopveld -en enkele tegenwoordig naamloze doodlopende stegen- lagen tussen de huizen. Hier concentreerde zich enige achterbebouwing, veelal bestaande uit kleine bedrijfjes. Enkele zijstraten, zoals de Molenstraat (naar Handel) en de Ruyschenberghstraat waren bebouwd met afwisselend woonhuizen en boerderijen. Deze straten lopen meestal parallel aan een waterloop, zoals de Molenstraat en De Haag. Mogelijk betreft het hier oude agrarische beekdalontginningen. In 1438 telde men er 243 bewoonde huizen. Rond de kom van Gemert lag een krans van kleine agrarische nederzettingen als De Heuvel, Mortel, Wolfsbosch, Deel en Esdonk. De langgerekte lintbebouwing in de kom van het dorp is in de zestiende en zeventiende eeuw door het gunstige economische klimaat in de heerlijkheid verder versterkt en verdicht. Belangrijk was de stichting in 1587 van de Latijnse School door de landscommandeur van de Duitse Orde, Ruyschenbergh, aan de naar later hem genoemde straat. De bloei werd in 1648 bevorderd door het verbod van de katholieke eredienst in Brabant. Gemert, het geestelijke centrum voor de omgeving, behield de bestaande vrijheden en versterkte door de komst van de uit Den Bosch verdreven Dominicanen en de vele nieuwe kerkgangers uit de omliggende plaatsen haar positie. De Vrede van Munster betekende een tijdelijke einde van de rechten van de heerlijkheid. In 1649- 1650 werd een schuurkerkje te Esdonk opgetrokken, in 1653 gevolgd door de bouw van een kerk aan de huidige Schuurkerkstraat. Wanneer de Staten-Generaal in 1662 de aanspraken van de Duitse Orde op Gemert alsnog erkennen worden een aantal van de oude rechten hersteld. In 1700 zijn in de heerlijkheid 203 landbouwers werkzaam, 149 wevers, 39 spinsters, 8 textielhandelaren, 11 kleermakers, een hoedenmaker en een kousenbreier. Op de schrale grond rond de dorpen wilde vooral vlas goed groeien, hetgeen een grote thuisproductie (veelal als nevenvak) van linnen tot gevolg heeft gehad. Twee grote dorpsbranden leggen in 1780 en 1785 in de kom van het dorp ruim 100 huizen in de as. Na 1800 lijkt het in eerste instantie Gemert voor de wind te gaan. Tussen 1805, 1832 en 1875 groeit het aantal inwoners van 3656 naar 4114 en 5000. Na de komst van de Fransen in 1794 kwam er een einde aan het bestaan van de heerlijkheid. Het leeggekomen kasteel deed dienst als vergaderruimte voor de gemeenteraad en als katoenfabriek en particulier woonhuis (een uitgebreid park werd aangelegd), tot dat het in 1881 werd opgekocht door de Paters Jezuïeten. In 1900 verkochten zij het aan de Paters Assumptionisten.

In de loop van de negentiende eeuw stapt men van het weven van linnen over op de productie van katoen. De eerste fabriekjes voor de afwerking van het thuiswerk worden opgericht. In 1816 telde het dorp 10 linnenfabrieken met gezamenlijk 252 werknemers (veelal thuiswerkers). Ook waren er 3 cichoreifabrieken. Rond 1840 werd een textielfabriek op het kasteel gevestigd. Toen reeds voelde men de behoefte om een verbindingskanaal tussen de van 1822 tot 1826 aangelegde Zuid-Willemsvaart en de kom van Gemert te graven. Dit nieuwe kanaal, waarvoor de zwaaikom ten westen van het kasteel gepland was, had een belangrijke impuls voor de vestiging van nieuwe industrie kunnen worden. De grote en kapitaalkrachtige gemeente had immers één belangrijk nadeel ten opzichte van concurrerende plaatsen zoals Helmond en Geldrop; de infrastructuur was zeer gebrekkig. Vooralsnog groeide de werkgelegenheid in het dorp. In 1849 was er een weversopstand, waarop prompt een afdeling marechaussee aan de Nieuwstraat werd gevestigd. In 1866 draaiden er 9 katoenfabrieken, die slechts werk gaven aan 59 arbeiders. Zij verfijnden het eindproduct van de ruim 800 thuiswerkers. Tot na 1900 is de textielindustrie hoofdzakelijk een zaak van thuiswerk geweest. In 1881 opende de firma Prinzen de eerste fabriek met machinale weefgetouwen, aangedreven door een stoommachine. Deze fabriek werd gevestigd ten westen van het kasteel, aan De Hoef, waar de nieuwe haven zou worden gegraven. De meeste kleinere bedrijven vestigden zich tussen de bestaande lintbebouwing. Ambachtelijke bedrijfjes, zoals brouwerijen (Het Anker aan de Kerkstraat), een looierij (Kerkstraat), kuiperijen (o.a. Groenveld aan het Binderseind), een stoomzagerij en enkele smederijen waren rond 1880 in de kom van het dorp gevestigd en boden werk aan een groot deel van de Gemertse bevolking. Omstreeks 1890, als het

beloofde kanaal maar uitblijft, kiezen enkele van de grotere bedrijven eieren voor hun geld en verhuizen naar Helmond. Dit heeft een plotselinge achteruitgang van de bevolking tot gevolg. In 1900 had Gemert nog 4350 inwoners. Opnieuw kwamen de plannen voor de dure haven uit de kast. De textielindustrie in Brabant bloeide en J.A. Raymakers richtte in 1901, 1904 en 1905 een nieuwe haspelarij en bontweverij op aan de tegenwoordige Ruyschenberghstraat (zie par. 7.3). Ook andere katoenfabrieken en een schortenfabriek openden in Gemert de poorten, zoals de 'Textielfabriek Fa. Johan van de Acker'aan de Schoolstraat (zie par 7.3). Kleine metaalfabriekjes, veelal leveranciers en afnemers van de Van Thielfabrieken te Beek en Donk, startten omstreeks 1900 de productie. Door de grootschalige ontginningen in de Peel werd te Gemert het hoofdkantoor van de N.V. Houtvesterij De Peel gevestigd. In 1909 had de houtvesterij 50 Gemertse arbeiders in dienst. De mechanisatie van de landbouw nam een bescheiden aanvang en smederij H. Verhoeven ging op kleine schaal dorsmachines produceren. Door de verbeterde landbouwmethoden nam de productie van onder meer zuivel toe. In 1891 werd te Gemert de Coöperatieve Boterfabriek Boekend opgericht, in 1900 gevolgd door de Roomboterfabriek te Mortel. Te Gemert werd de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "De Eendracht" geopend.
Door deze nieuwe ontwikkelingen neemt het inwonertal tot 1900 langzaam toe tot 4457 zielen. Door de vestiging van nieuwe inwoners in de Peel stijgt dat aantal zeer snel in de jaren '20 en '30; resp. 4745 en 6002 inwoners. In 1940 heeft de gemeente zijn er 7659 mensen gehuisvest. Ook tussen 1850 en 1940 is het toegenomen aantal inwoners gehuisvest door de bestaande langgerekte lintbebouwing te verlengen en te verdichten. Vooral in het noorden van de kom is de bebouwde oppervlakte in die periode weinig toegenomen. Een groot deel van de agrarische bebouwing langs het lint werd in deze tijd vervangen door meerlaags woonhuizen. In de Kerkstraat, Nieuwstraat en het Haageyk werd de oude eenlaags bebouwing, afwisselend met de noklijn haaks op en parallel aan de straat, tussen 1910 en 1940 geleidelijk ten dele vervangen door een tweelaags bebouwing, veelal winkels met bovenwoning (zie par. 7.11). De Molenstraat was in 1925 reeds bestraat met klinkers en de bebouwing was nog zeer dorps van karakter; eenlaags woonhuisjes onder zadeldak, afgewisseld met langgevels en kleine werkplaatsjes domineerden het beeld. Een drietal molens (de Mosterdpot, het Zoutvat en de Peperbus), gebouwd aan de randen van de akkers ten oosten van het dorp, beheersten tot ca. 1900 het beeld op de akkers aldaar. Enkele smalle straten (de huidige Virmundtstraat en Kapelaanstraat) leidden over de akkers en hadden aan de zijde van de Kerkstraat en Nieuwstraat enige bebouwing.
Daarentegen is ten westen van de kom een kleine industriewijk ontstaan in het verlengde van de Ruyschenberghstraat. De (voormalige) grote textielfabriek van J.A. Raymakers, na 1900 meermalen vernieuwd en uitgebreid, is met zijn sheddaken en schoorsteen bepalend voor het aanzien van dit deel van het dorp. Tegen het kerkhof, naast Raymakers, staat de rond 1930 gemoderniseerde textielfabriek Fa. Johan van de Acker.
Het Ridderplein, waarvan de westelijke zijde wordt ingenomen door het in de kern middeleeuwse kasteel met park en het in de negentiende eeuw sterk uitgebreide kerkgebouw, veranderde van aanzicht. Tussen 1890 en 1930 werden de meeste eenlaags panden afgebroken en vervangen door nieuwe woonhuizen en winkels. Grote tweelaags villa's, waaronder een woonhuis voor de burgemeester (zie par. 7.1), werden aan de oostelijke zijde opgetrokken. Na 1910 werd één van deze villa's in gebruik genomen als raadhuis. Het magazijn van de mede door de Gemertse 'boerenapostel' Gerlacus van den Elsen opgerichte N.C.B. lag aan het plein. Verschillende horecagelegenheden waren aan het plein gevestigd. Hotel de Keizer, gelegen tegen het raadhuis, functioneerde als tramstation.
Ten zuiden van het Ridderplein hebben grotere uitbreidingen plaatsgevonden. Aan de oostelijke zijde van het Binderseind was omstreeks 1900 nog plaats voor de bouw van het klooster Nazareth (op de plaats van het voormalige Dominicanenklooster, waar in 1828 het Doofstommeninstituut werd gestart). Aan de Oudestraat en de St. Josephstraat zijn in 1920-1921 door de in 1918 opgerichte R.K. bouwvereniging 'Uit Noodzaak' een tiental woonhuizen opgetrokken, vrijstaand en twee-onder-een-kap. Deze huizen zijn de oudste sociale woningbouw in de gemeente (zie par. 7.1). In dezelfde tijd kreeg de oostelijke zijde van de Oudestraat een bebouwing met kleine vrijstaande villa's. Hier en daar wordt de bebouwing afgewisseld met een oudere boerderij. Omstreeks 1925-1930 is ook aan het zuidelijke deel van de Oudestraat een lintbebouwing ontstaan, veelal bestaande uit vrijstaande woonhuizen. Aan de zijde van de St. Josephstraat bouwde men een blokje met woonhuizen. Ook langs de Dr. Kuijperstraat en in mindere mate langs het Stereind, beide deel uitmakend van de weg naar Beek en Donk, zijn tussen 1900 en 1930 een aantal huizen opgetrokken. Opvallend zijn enkele ruime villa's van fabrikanten en notabelen uit ca. 1920-1925 aan de Dr. Kuyperstraat (zie par. 7.1). Langs de uitgaande wegen naar Beek en Donk, Handel en Boekel lagen in de achttiende eeuw al verspreide boerderijen. Tussen 1850 en 1940 is deze lintbebouwing verdicht. Naast (keuter-)boerderijen werden er kleine woonhuizen opgetrokken.
Resumerend kan men stellen dat tussen 1850 en 1940 te Gemert vooral een vervanging van de bestaande bebouwing heeft plaats gevonden. De lintbebouwing werd vooral in zuidelijke richting, langs de Oudestraat en Dr. Kuijperstraat, verlengd. Ten westen van de kom heeft zich aan de Ruyschenberghstraat en de Schoolstraat een klein industriegebied ontwikkeld door de vestiging van een tweetal grote textielfabrieken.
Na 1945 is de nederzetting fors uitgebreid. Tussen 1947 en 1949 werd een dertigtal nieuwe woonhuizen op de Molenakker opgetrokken. Naast de aanleg van deze nieuwe wijk heeft men in eerste instantie, zoals in het verleden, heil gezocht in de verlenging van de bestaande lintbebouwing. Aan De Haag, Jezuïetenlaan, De Deel in het noorden en de Kapelaanstraat

en Oudestraat in het zuiden zijn door de gemeente nieuwe woonhuizen, veelal van het type twee-onder-een-kap, opgetrokken. Vooral na 1960 zijn ten oosten van de oude kom op de oude akkerbodems ruime nieuwe woonwijken zoals Molenbroek en Molenakker aangelegd. Vermeldenswaardig is de ontwikkeling in de jaren '50 van het St. Gerardusplein, waaraan de parochiekerk voor deze wijken is gelegen. De nieuwe wijken overtreffen in grootte vele malen de oude kom. Doordat de uitbreidingen nagenoeg geheel ten oosten van de oude nederzetting hebben plaatsgevonden, en het westelijk van de kom gelegen Aa-dal zo goed als onbebouwd is gebleven, treft men de voor Brabant uitzonderlijke situatie aan dat op een steenworp afstand van de oude middeleeuwse kom in de omgeving van het kasteel nog een open landschap met oude weidegronden ligt (zie par. 6.3). Recentelijk heeft men in het open gebied direct ten westen van Nieuwstraat en Haageyck een aantal woonhuizen gebouwd en is bovendien de Komweg aangelegd, waardoor twee cultuur-historisch interessante gebieden nu gescheiden worden. De forse groei van het aantal inwoners (7659 in 1940, 12170 in 1960, 16000 in 1978) en de aanwijzing van de plaats in 1950 tot industrialisatie-kern heeft niet tot gevolg gehad dat het karakter van de oude kom sterk gewijzigd is. Een deel van de vooroorlogse bebouwing langs de hoofdstraten is vervangen door nieuwbouw met een zeer stedelijk karakter (onder meer het negentiende- en twintigste-eeuwse gasthuis met scholen van de Zusters van Nazareth aan de Nieuwstraat werd gesloopt), maar met name aan Binderseind en Kerkstraat krijgt men toch een goed beeld van de afwisselend landelijke en kleinstedelijke bebouwing van vóór 1940.

5.2. Handel

In 1368 wordt in deze plaats een kapel vermeld, gewijd aan Maria. Mogelijk is de kapel gesticht door de Duitse Orde, die in en om Handel een aantal hoeven (waaronder de omstreeks 1965 gesloopte Handelse Hoeve) exploiteerden. In 1459 wordt de kapel door de Orde verheven tot rectoraat. De kapel werd in de Middeleeuwen meermalen vergroot. Door de bedrijvigheid rond de hoeven en de grote populariteit van de Maria-devotie ontstaat een kleine kern bij de kapel. Deze veelal agrarische bebouwing concentreert zich aan de huidige Onze Lieve Vrouwestraat. Direct rond de kapel en de aangrenzende bebouwing lagen de omwalde akkers, bekend als de Handelsche Kampen. Vooral in de zeventiende en achttiende eeuw wordt Handel een bekend bedevaartsoord. Deze pelgrimage heeft tot gevolg dat veel logementen en cafés in het dorp geopend worden. In de meeste gevallen gaat het hier om kleine gelagkamers in boerderijen. Door de godsdienstvrijheid aangetrokken willen verschillende kloosterorden zich in de nederzetting vestigen, maar de Staten-Generaal staan dit niet toe. Net over de grens bij Boekel (zie rapport Boekel) wordt de Handelsche Kluis gevestigd, dat in de twintigste eeuw zal uitgroeien tot Huize Padua. Een vestiging van de Capucijnen wordt in 1848 toegestaan. Een klein klooster, later meermalen uitgebreid (zie par. 7.4) wordt tegen de grens met Boekel gebouwd. De Handelse kapel wordt in de negentiende eeuw verheven tot parochiekerk. Aan de Onze Lieve Vrouwestraat wordt in 1826 een kleine school met onderwijzerswoonhuis gebouwd. Naast de kapel wordt aan de Kapelweg omstreeks 1830 een woonhuis voor de rector gebouwd. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie neemt de pelgrimage naar het bedevaartsoord nog meer toe. De kapellen of bedehuisjes aan de weg tussen Gemert en Handel worden in 1891 door nieuwe exemplaren vervangen. In 1894 wordt het kerkgebouw aanmerkelijk vergroot en tussen 1917 en 1919 legt men een groot processiepark achter de kerk aan, met onder meer beeldengroepen, kruiswegstaties, rozenkranskapellen en een waterfontein op de plaats van het Heilig Putje (zie par 6.2 en 7.5). Aan de Onze Lieve Vrouwestraat en de Pastoor Castelijns straat verrijzen omstreeks 1920 enkele grotere -maar steeds eenlaags- winkelpanden. De faam en aantrekkingskracht van Handel hebben, door de hierboven vermelde oorzaken, niet geleid tot een forse groei van de omvang van de plaats. Rond 1920 werd het beeld in de nederzetting bepaald door de kapel en de omliggende eenvoudige boerderijen, veelal voorzien van enkele huurkamers voor de pelgrims. Tussen de boerderijen stonden verspreid enkele eenlaags woonhuizen, vaak met een kleine winkel (souvenirs) of een logement. Pas na 1930 verschijnen er enkele 'stadse' woonhuizen en villa's in het straatbeeld. Ten behoeve van deze nieuwe bebouwing worden enkele boerderijen afgebroken.
Na 1945 is dit proces van verdichting en verlenging van de lintbebouwing doorgegaan. Omstreeks 1965 is ten westen van de Onze Lieve Vrouwestraat tegen Strijbosch een nieuwe woonwijk ontstaan. Ter ontsluiting werd de Pelgrimsweg aangelegd. Door de sedert ca. 1875 uitgevoerde beplanting van de omliggende woeste gronden met naaldbomen heeft Handel een bescheiden naam opgebouwd als recreatieoord. De lintbebouwing langs de weg naar Gemert, de huidige O.L.Vrouwestraat en de Handelseweg, is na de oorlog zeer verdicht en ook naar Huize Padua, langs de Pater Petrusstraat, is een nagenoeg ononderbroken lintbebouwing tot stand gekomen.

5.3. Mortel

Mortel is van oorsprong een veertiende-eeuwse agrarische nederzetting die samen met de gehuchten Ren en De Heuvel een kransakkerstructuur vormt rond het in de negende eeuw reeds gebruikte akkercomplex van de Lage en Hooge Kranebraken. De hoofdstraat van het dorp, de St. Antoniusstraat met in het verlengde de Oude Molenweg, is onderdeel van deze kransakkerstructuur. Waar vanuit het oosten de huidige Lochterweg op de St. Antoniusstraat aansluit stond sedert 1636 een kleine kapel. Deze werd gebouwd op een driehoekig plein van agrarische oorsprong, dat vóór ca. 1500 ontstaan was door de aanleg van de (huidige) Kastanjelaan tussen St.Antoniusstraat en Lochterweg. De aanwezigheid van deze kapel, die aan het einde van de negentiende eeuw verheven werd tot parochiekerk, heeft de ontwikkeling van het dorp, als belangrijkste kern rond het akkercomplex, sterk benvloed. Tot ca. 1900 heeft het dorp bestaan uit enkele rond de kapel gelegen boerderijen aan St. Antoniusstraat, Lochterweg, Renseweg en Kastanjelaan. Van der Aa meldt dat er in het dorp sedert 1805 een school gevestigd is. Mogelijk heeft deze naast de kapel gestaan. In 1848 wordt de eerste steen gelegd voor de bouw van een nieuwe kapel. Het rectoraat wordt in 1861 tot parochie verheven. In 1903-1904 wordt de kerk vervangen door het huidige gebouw dat iets ten zuiden van de oude kerk, aan de andere zijde van de pastorie wordt geplaatst. De oude kerk werd gesloopt en de vrij gekomen grond ingericht als kerkhof. De bebouwing aan de westelijke zijde van de St. Antoniusstraat zou na 1900 sterk van karakter veranderen. In dat jaar opende de Roomboterfabriek de poorten. Deze fabriek is gelegen aan het tot dan toe onbebouwde deel van de St. Antoniusstraat ten zuiden van de Lochterweg. Door de aanwezigheid van kerk en fabriek ontstond aan de hoofdstraat een bebouwing met een niet-agrarisch karakter, zoals verschillende herbergen en winkel- woonhuizen. In de jaren '30 werd de naast de Roomboterfabriek een nieuwe bedrijfshal opgetrokken. De N.C.B. nam haar intrek in de oude hal. Tussen de fabriek en de kerk is dan een lintbebouwing bestaande uit enkele woonhuizen ontstaan. Ten zuiden van de Roomboterfabriek lagen langs de Oude Molenstraat verspreid enkele boerderijen en kleine woonhuizen. Met de stenen van de afgebroken negentiende-eeuwse kerk werd aan de Oude Molenstraat de molen Sint Victor gebouwd. De molen is in 1950 afgebroken. Naast de kerk trok men in 1920 het huidige schoolgebouw op. Pas na de Tweede Wereldoorlog veranderde door grootschalige woningbouw het karakter van Mortel. Aan de Kastanjelaan werden in 1948 twee-onder-een-kap woonhuizen gebouwd. Na ca. 1955 zijn ten zuiden van de oude kern aan weerszijden van de Oude Molenweg (langs Pastoor van de Eindestraat, De Smagt en Vossenheuvel) op grote schaal nieuwe woonhuizen gebouwd. Recentelijk heeft men de oude akkerbodems ten westen van de oude kom (Koolhof) met woonhuizen bebouwd.

5.4. Esdonk

De in het noordwesten van de gemeente gelegen nederzetting Esdonk is een bogt- of kampgehucht, ontstaan door laatmiddeleeuwse individuele ontginningen van woeste delen van de zandgronden. In oorsprong heeft de nederzetting bestaan uit een concentratie van kampen, kleine omwalde akkers, met daarop een boerderij. Het gehucht bestaat uit een verzameling van verspreide hoeven, gegroepeerd aan de Esdonk rondom de oudste, hoger gelegen akker. Direct ten noorden van deze donk stroomt de Landmeersche Loop. In 1649-1650 werd direct ten zuiden van het gehucht een schuilkerk gebouwd, gewijd aan St. Magdalena. De stichting van de kapel heeft niet geleid tot groei van de nederzetting. Ook vandaag nog ligt de kapel 'geïsoleerd' op de akkers. Ook de ontginning in de negentiende eeuw van de laatste woeste gronden in de omgeving van de Landmeersche en de Peelsche Loop heeft niet geleid tot een vermeerdering van het aantal boerderijen in het gehucht. Ook na de Tweede Wereldoorlog heeft nauwelijks verdichting van de bebouwing van het kapelgehucht plaatsgevonden.

5.5. Elsendorp

Elsendorp is een zeer jonge ontginningsnederzetting, ontstaan op het kruispunt van twee belangrijke ontsluitingswegen in de Peel. In 1910 en 1911 werd de Annahoeve gebouwd, onderdeel van het ontginningsbedrijf op De Dompt (zie par. 3). Bij de plaats waar de boerderij aan de bestaande oost-west verbinding lag volgde in 1920 de aansluiting in zuidelijke richting op de weg Deurne-Oploo en in 1924 een noordelijke verbinding. Tussen 1910 en 1920 volgden meer grootontginningen in deze afgelegen streek, zoals Cleefswit, de Vossenberg en de Pauwenhorst. Het katholieke deel van de bevolking van deze ontginningshoeven kerkte te Handel, totdat in 1921 de kerk in het Bakelse De Rips werd geopend. In 1926 was het aantal inwoners in de Gemertse Peel dermate toegenomen dat men besloot tot de stichting van een nieuw rectoraat, waarvan de kerk gebouwd zou worden in een nieuwe, centraal gelegen verzorgingskern, naar de Gemertse boerenapostel het Van Den Elsendorp genaamd. Deze plaats zou gesticht worden aan het bovenvermelde kruispunt van wegen.

In 1916 had zich aan het kruispunt reeds een hoefsmid gevestigd. Tegen 1925 lagen langs de Zeelandsedijk een bakkerij en een distributieplaats van de N.C.B. Ten behoeve van het onderwijs was nabij het kruispunt op het grondgebied van Cleefswit in 1925 een openbare school geopend. In 1927 verkreeg men de houten noodkerk uit Langenboom, die ten oosten van de Midden-Peelweg (hier Zeelandsedijk genaamd) kwam te staan. De bediening van de kerk werd verricht door de priesters van het Heilig Hart van Jezus uit Liesbosch. Aan de Pater Rossaertstraat werd een klooster geopend. Na de oorlog is het aanzien van de plaats zeer veranderd. De verbreding van de Zeelandsedijk heeft grote gevolgen gehad voor de plaats. Vele gebouwen moesten worden afgebroken. Een nagenoeg nieuwe kern, met school en Wit-Gele Kruisgebouw verrees ten oosten van de bestaande bebouwing. In 1959 werd het rectoraat omgezet in een zelfstandige parochie. Nieuwbouw van de kerk was noodzakelijk. Aan het ten oosten van de Zeelandsedijk aangelegde St. Christoffelplein kwam het nieuwe gebouw te staan. Te Elsendorp had men reeds vóór de oorlog de Broederschap voor Veilig Verkeer "St. Christoffel" opgericht, die in 1960 zo'n 3000 leden telde. Auto-zegeningen werden eenmaal per jaar voor de kerk verricht en daarom was het noodzakelijk een flink plein ter beschikking te hebben. Aan en om dit plein liggen enkele tussen 1960 en 1985 aangelegde straten met eenvoudige woonhuizen. Het nieuwe deel wordt gekenmerkt door een sterk rechthoekige ruimtelijke opbouw. Onlangs heeft men in het voormalige klooster een supermarkt gevestigd. De Kloostertuin wordt bebouwd met woonhuizen. De jaarlijkse inzegening van motorvoertuigen heeft de automobilist geen windeieren gelegd. Door het sterk toenemende verkeer was een vergroting van het kruispunt noodzakelijk waardoor karakteristieke bebouwing, zoals de smederij, verloren ging.

5.6. Overige gehuchten

Tereyken is ontstaan door de opsplitsing van een middeleeuwse Einzelhof. De typische T-vormige wegstructuur (door naoorlogse ruilverkavelingen gedeeltelijk verdwenen) wijst nog op het bestaan van een dergelijke grote hoeve. Na de opsplitsing aan het einde van de Middeleeuwen bestond de nederzetting uit een klein aantal boerderijen, gelegen aan de oude wegstructuur. Sinds het einde van de Middeleeuwen is het gehucht niet meer in omvang toegenomen.
Pandelaar bestaat uit een lintbebouwing van boerderijen, die ontstaan is als een kampgehucht op de hoger gelegen zandgronden langs de weg tussen Gemert en Erp. Het gehucht, tot ca. 1950 voornamelijk gelegen aan de westelijke zijde van de straat, waar parallel aan de Pandelaar de Rips stroomt, vormde omstreeks 1800 al de noordelijke afsluiting van de langgerekte lintbebouwing van Gemert. Lang- en kortgevels beheersten het beeld, hier en daar afgewisseld met een herberg of een enkel versterkt huis (het Witte Huis). Tussen 1850 en 1940 is Pandelaar nauwelijks gegroeid. Na 1945 heeft een verdichting van de lintbebouwing plaatsgevonden door de bouw van woonhuizen en bio-stallen.
Kruiseinde, Deel en Lodderdijk, alle gelegen aan de doorgaande wegen over de akkers ten noorden van Gemert, zijn op een dergelijke wijze in de Middeleeuwen ontstaan. Bij een concentratie van bedrijven werd soms een kleinere kapel gebouwd (St. Antoniuskapel, Deel en Kruiseind). Tussen 1850 en 1940 is het aanzien van deze gehuchten nauwelijks veranderd, maar na de Tweede Wereldoorlog des te meer. Door de bebouwing van de Molenbroek langs Kruiseinde en Deel is veel van de oorspronkelijke agrarische bebouwing verdwenen.
De lintbebouwing met boerderijen langs de wegen over de ten zuiden van Gemert gelegen oude akkerbodems is ontstaan in de Middeleeuwen. Boekend, Broekstraat, De Heuvel en Stap stonden tot in de negentiende eeuw gezamenlijk bekend onder de naam De Heuvel. Boekend en Stap maakten net als Mortel deel uit van de kransakkerstructuur om de Lage en Hooge Kraanebraken, terwijl Broekstraat om akkercomplex Het Laar lagen. Door de groei van Gemert in zuidelijke richting langs de Oudestraat ligt Boekend nu tegen Gemert aan. De bebouwing langs de wegen is tussen 1850 en 1940 nauwelijks toegenomen. Langs de Zandstraat en Het Stap, onderdeel van de weg tussen Gemert en Bakel, is de lintbebouwing na ca. 1950 verdicht door de bouw van woonhuizen en de aanleg van een klein industrieterrein aan de Nijverheidsweg.

5.7. Verspreide bebouwing

Er bestaat een tegenstelling tussen de verspreide bebouwing van de zandrug en het Peelgebied ten oosten daarvan. Op de hogere zandgronden liggen langs veelal slingerende wegen boerderijen die over het algemeen in de kerk dateren van vóór 1850. Deze lintbebouwing is over het algemeen na 1945 sterk verdicht. Daarnaast heeft regelmatig herverkaveling van de betreffende gebieden plaatsgevonden, waardoor het oorspronkelijke karakter sterk gewijzigd is. Enkele gave groepen treft men aan in Broekstraat en Kromstraat. Ook de verspreide boerderijen bij Esdonk en Verreheide geven nog een karakteristiek beeld van de oudere ontginningen. De kleinschalige ontginningen in de Peel, veelal uitgevoerd door plaatselijke boeren, zoals langs de Dr. De Quayweg in het westen en de Paradijsweg en Gerele Peel in het noorden, zijn in de meeste gevallen ook reeds herverkaveld. Wat blijft is het lineaire wegenpatroon met de verspreid daaraan gelegen hoeven.

Karakteristiek is de grootschalige wegenbeplanting met eiken ten oosten van Mortel. Door moderniseringen en een enorme uitbreiding van de veeteelt (vooral varkensfokkerijen en legbatterijen) is het aanzien van de bebouwing sterk veranderd. Anders ligt dat bij de grote particuliere ontginningen in het zuidoosten van de gemeente (zie par 3 en 6.2). De landgoederen Cleefswit, De Sijp, Vossenberg en De Krim zijn alle afwisselend beplant met voormalig productiebos en uitgestrekte, meestal van oorsprong reeds grootschalig geperceleerde landbouwgronden. Verspreid over de landgoederen liggen pachtboerderijen, soms afgewisseld met een bescheiden zomerhuis van de eigenaar. Vermeldenswaardig is de Protestantse kerk en school op de Vossenberg.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

Voor de oudere kernen in de gemeente geldt dat de stedebouwkundige ontwikkelingen, zoals die hebben plaatsgevonden tussen 1850 en 1940, bescheiden zijn geweest. Te Gemert is in deze periode vooral sprake geweest van een vervanging en verdichting van de lintbebouwing, waarvan het patroon reeds in de Middeleeuwen en later was vastgelegd. In het zuiden is deze bovendien verlengd langs de Oudestraat en de Dr. Kuijperstraat. Van groter belang is de vestiging van een tweetal textielfabrieken ten westen van de bestaande lintbebouwing ter hoogte van de Kerkstraat, waardoor een klein industrieterrein ontstond. Naast de fabrieken liggen kleine woonhuizen. Tevens werd in de periode 1850-1940 een bescheiden aanvang gemaakt met de direct ten oosten van de kom van het dorp gelegen akkerbodems. Deze stedebouwkundige ontwikkelingen zijn ingetekend op een typologisch kaartmodel (zie kaart 1:10.000). Een zeer krachtige ontwikkeling van de nederzetting volgde na de Tweede Wereldoorlog. Uitbreidingen van de woonwijken hebben er voor gezorgd dat de voormalige akkerbodems ten oosten van de kom nagenoeg geheel bebouwd zijn.
Zoals boven reeds beschreven is Handel in de periode 1850-1940 bescheiden gegroeid. De ontwikkeling van de nederzetting als bedevaartplaats is in deze periode voortgegaan. Gevolg van de toenemende pelgrimage was de vernieuwing van de 'keskes' (kapelletjes) aan de Handelseweg, de vergroting van het kerkgebouw aan de Onze-Lieve-Vrouwestraat en de aanleg van het spectaculaire processiepark met begraafplaats achter de kerk (zie par. 6.3). Het genoemde gebied had echter al vóór 1850 voor een groot deel deze functie, waardoor de ontwikkeling niet als typisch voor de M.I.P.-periode (1850-1940) kan worden beschouwd. Ook voor de overige nederzettingen op de hogere zandgronden geldt dat de ontwikkelingen tussen 1850 en 1940 geënt waren op oudere ontwikkelingen ter plaatse en daarnaast van bescheiden omvang zijn geweest. Geen van deze nederzettingen is dan ook in een typologisch kaartmodel weergegeven.
Zeer importante ruimtelijke ontwikkelingen uit de bedoelde periode, die bovendien voor een groot deel gaaf zijn geconserveerd, zijn te vinden in het oosten van de gemeente (zie par. 6.2). Bedoeld worden de grootschalige ontginningen op de Peel met de typische kenmerken van landschap en bebouwing. De centrale nederzetting in het gebied, Elsendorp, is echter door latere ontwikkelingen zeer ingrijpend van karakter veranderd, waardoor ook hier is afgezien van een stedebouwkundig-typologische weergave van de ontwikkelingen 1850-1940 op kaart.

6.2. Beschrijving van het 'gebied met bijzondere landschappelijke inrichting 1850-1940'

A. De Peelontginningen Cleefswit, De Sijp, Dompt, De Krim en Vossenberg.

Een gedeelte van de Peelontginningen in de gemeente Gemert is van een dermate importantie door ruimtelijk ontwerp en gaafheid dat er gesproken kan worden van een 'gebied met bijzondere landschap pelijke inrichting 1850-1940'. De inrichting van het betreffende deel van de Peel is in haar huidige vorm nagenoeg geheel tot stand gekomen tussen ca. 1910 en 1930 (zie par. 3). Resultaat van deze particuliere ontginningen is geweest dat -op een zeer klein deel bij De Krim na- de heidevelden zijn ontgonnen en een afwisselend landschap met naald- en loofbossen, akkerbodems en weilanden tot stand is gekomen. Het wegennet ter plaatse bestaat naast een klein aantal grotere ontsluitingswegen (van regionaal belang) uit voor een deel onverharde smalle karresporen, die leiden naar de op de landgoederen liggende pachtboerderijen. Het wegennet is rastervormig van opzet en bovendien zeer lineair van karakter. Van belang is dat dit gebied aansluit op overeenkomstige gebieden in de aangrenzende gemeenten Bakel, Oploo c.a. en Wanroij. Binnen de grenzen van het Gemertse 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde' vallen:

a) Het landgoed Cleefswit, liggende tussen de Elsendorpseweg, Diepertseweg, Cleefswitseweg en Ripseweg, bestaande uit afwisselende bos- en landbouwgronden. Op het goed staat een (naoorlogse) villa, een ontginningshoeve, loods, hooischuur en bosarbeiderswoningen uit ca. 1920. Alle wegen op het landgoed zijn onverhard.

b) Het aangrenzende De Sijp, gelegen tussen de Cleefswitseweg, de Sijpseweg, Langs de Palen en de Ripseweg. Ook deze ontginning bestaat uit land- en bosbouwgronden. Op een deel van de weidegronden wordt momenteel gazon gekweekt. Op het goed staan een vijftal pachtboerderijen, alle gebouwd tussen ca. 1910 en 1925. De enige verharde weg in De Sijp is de Dr. de Quayweg, aangelegd door de gemeente omstreeks 1930.

c) Dompt, de enige van de gebieden gelegen ten noorden van de Elsendorpseweg, is geen herkenbare grootontginning meer doordat het bedrijf omstreeks 1930 werd opgesplitst. Gevolg was dat een kleinschaliger percelering werd toegepast en dat verschillende modelboerderijen op de voormalige grootontginning werden opgetrokken. De resterende bossen werden t.b.v. de landbouw gerooid. Zeer opvallend is de resterende kolossale boerderij van de ontginning, de Annahoeve aan de Elsendorpseweg.

d) De Kulert, een relatief kleine ontginning, gelegen tegen de Elsendorpseweg, en in het zuiden grenzend aan De Krim, bestaat voor de helft uit landbouwgrond en voor een deel uit inmiddels beplante -en als camping in gebruik zijnde- heidegronden. Tegen de Elsendorpseweg ligt een zeer grote pachtboerderij.

e) De Krim is een typisch voorbeeld van een mislukte grootontginning. Het goed, ingesloten tussen de Limbraweg, Ripseweg, Vossenberg en Bunthorstseweg, bestaat voor het grootste deel nog uit onontgonnen heidegronden, die voor een deel zijn beplant met naaldhout. In het oosten ligt het Gemeentebos, een door de locale overheid in de jaren '30 aangeplant naaldbos.
Tegen de Ripseweg liggen enkele kleinere pachtboerderijen.

f) De Vossenberg, gelegen aan de Ripseweg in het uiterste zuidoosten van de gemeente, bestaat uit voornamelijk landbouwgrond. Enkele restanten van heidegronden in het oosten van het goed werden in de jaren '20 en '30 beplant. De particuliere eigenaar liet er een houten vakantiehuis, een ontginningsboerderij, een protestantse school en kerk optrekken.

De onder a) tot en met f) genoemde gebieden onderscheiden zich van de overige ontginningen in de gemeente door aard en schaal van de bedrijven. In het algemeen werden zij geëxploiteerd door naamloze vennootschappen, landbouwmaatschappijen die een voor Brabant zeer grote omvang hadden. Daarnaast werd de Heidemij door veel van de particuliere eigenaars ingeschakeld bij de bosbouw op de landgoederen. Het bijzondere van de vermelde goederen is dat de inrichting in deze gebieden geheel op particulier initiatief tussen 1910 en 1930 tot stand is gekomen, wat in de onderhavige gevallen heeft geleid tot een zeer ruime percelering en een levendige afwisseling van bos en akker. De gebouwen op de goederen zijn over het algemeen qua grootte aangepast aan de schaal van de bedrijfsvoering. Er is sprake van een volledig gave structuur en een in hoge mate gave bebouwing. De structuur en opzet van de landgoederen geeft uitdrukking aan een specifieke economische ontwikkeling uit de late negentiende en twintigste eeuw, waardoor de laatste uitgestrekte woeste gronden in Nederland in cultuur werden gebracht. Typisch is in dit verband ook de vestiging van de protestantse kerk en school op de Vossenheuvel; van heinde en verre trokken boeren en ontginners naar deze streken. Doordat de gemeenten de woeste gronden bij opbod in percelen verkochten, ontstond ter plaatse in de Peel een lappendeken van nieuwe grote bedrijven, die qua opzet niet veel van elkaar verschillen. Elk bedrijf is onderdeel van dit grotere geheel.

B. Het Capucijnenklooster bij Huize Padua.

Tegen de grens met Boekel ligt het in 1851 opgerichte klooster van de paters Capucijnen. Het in eenvoudig classicistische stijl uitgevoerde gebouw, bestaande uit vier om een vierkante hof gelegen vleugels, ligt buiten Handel tegen het voormalige krankzinnigengesticht Huize Padua, dat als Handelse Kluis in 1741 gesticht werd. Bij het klooster staat een eenvoudige wegkapel. Het kleine complex sluit aan bij het 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940' van Huize Padua. Zie voor meer informatie het MIP-rapport Boekel.

6.3. Beschrijving 'waardevolle groepen (vóór 1850)'

Naast een 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940' zijn er in de gemeente Gemert een tweetal z.g. 'waardevolle groepen' aanwezig. Dit onderscheid tussen 'gebieden' en 'groepen' wordt gemaakt daar de criteria voor de 'gebieden van bijzondere waarde' specifiek zijn afgestemd op stedebouwkundige en ruimtelijk-planologische ontwikkelingen uit de M.I.P.-periode (1850-1940). Men raadplege hierover ook de inleiding. Om de waardevolle ensembles, al dan niet verbonden door een interessante historische structuur, uit de periode vóór 1850 aan te kunnen geven is er de kwalificatie 'waardevolle groep'.

a) Kasteel Gemert en omgeving

Uniek in Brabant is dat het fors uitgegroeide Gemert aan de westelijke zijde van de middeleeuwse kom nog grenst aan een uitgestrekt open gebied. De 'waardevolle groep' bestaat uit een open weidegebied tussen Komweg, West-om en Heuvel. Het gebied heeft een grote waarde door de relatie met de deels nog middeleeuwse bebouwing en structuur van de kom van Gemert. Ter plaatse liggen westelijk van Kerkstraat, Ridderplein en Binderseind het in de kern uit de vijftiende eeuw daterende Kasteel Gemert, met aangrenzend het negentiende-eeuwse park, bestaande uit o.m. vijverpartij met boothuis, volière en kerkhof. Ten oosten van het park liggen de voormalige landerijen van het kasteel, bestaande uit middeleeuwse ontginningen in het Aa-dal. Ter plaatse wordt het open landschap doorsneden door onverharde paden zoals De Hoef, Scheidiuslaan, Kasteellaan en H. Geestlaan, die door bomen worden geflankeerd. Direct achter het Binderseind liggen hoogstammige fruitboomgaarden. De kasteelhoeve is nog aanwezig. Aansluitend in het zuiden ligt de deels ommuurde moeshof van het kasteel en aangrenzend weidegronden, die aansluiten bij de middeleeuwse stegenstructuur (Hopveld, Heuvelsepad) achter de bebouwing van het Binderseind. In het noorden sluit de open ruimte aan op het katholieke kerkhof, met rijzige kerk, die in de kern eveneens uit de vijftiende eeuw stamt. Van de oude kom zijn de Kerkstraat, het Ridderplein, Binderseind en Ruischenberghstraat in de groep opgenomen. Mede gezien de gaafheid van de bebouwing, de hoge kwaliteit van de groenvoorzieningen en de gave ruimtelijke structuur neemt het geheel in Brabant een uitzonderlijke plaats in.

b) Keskesdijk en kerk met processiepark te Handel

De mogelijk uit het begin van de zeventiende eeuw stammende Keskesdijk tussen Gemert en Handel is tot stand gekomen door de populaire pelgrimage naar Onze Lieve Vrouwe van Handel, "Troosteres der Bedrukten, Toevlucht der Zondaren". Door de miraculeuse vondst van het mariabeeld nabij Handel, de aan de bezoekers van de kapel toegeschreven wonderlijke genezingen en niet in de laatste plaats het fortuin dat Gemert tijdens de Generaliteits-periode een kleine katholieke enclave mocht blijven heeft er zorg voor gedragen dat een constante stroom van pelgrims door de eeuwen heen Handel bezocht heeft. In de kom van het dorp zelf heeft dit weinig sporen nagelaten. Alleen de meermalen vergrote kapel, met het daarachter gelegen processiepark uit 1917-1919, bestaande uit een kruisgang met beeldengroepen, een Mariakapel met calvariegroep en een tiental rozenkranskapellen, een Heilig Putje en een openluchtaltaar, geeft aan dat Handel een populair bedevaartsoord is geweest. In en om het park staan belangrijke bomengroepen. Buiten het park, naast de kerk staan een aantal oude knotlinden. Binnen het park overheersen eik, beuk en hulst. De reeds eerder vermelde Keskesdijk tussen Handel en Gemert is in 1891-1892 geheel vernieuwd. Er staan momenteel zeven kastkapellen met afbeeldingen van de Zeven Smarten van Maria. Een gelijkvormige achtste kapel heeft een beeltenis van Maria van Smarten. Een negende kapel, de z.g. Ossenkapel, aanmerkelijk groter dan de voorafgaande, memoreert het mirakel van de onwillige ossen. Een handvorm bakstenen kapelletje aan de Lodderdijk dateert nog van vóór de renovatie.
De Keskesdijk en de processietuin van Handel zijn belangrijke getuigen van de Maria-verering in het katholieke Brabant. Dit fenomeen heeft op geen andere plaats in Brabant een treffender uitdrukking gekregen dan te Handel. De lengte van de keskesdijk (bijna twee kilometer), de opzet en kwalitatief hoge uitvoering van de kapellen en beeldengroepen in het processiepark en de hoge kwaliteit van de groenvoorzieningen in het gebied zijn uitzonderlijk voor de provincie.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

In de kom van Gemert staan enkele oude woonhuizen. Kerkstraat 24 is een rijksmonument, gebouwd in 1677. Het eenlaags, haaks op de weg gerichte pand heeft achttiende-eeuwse roedenvensters in de zijgevel. Binderseind 39 is van hetzelfde type en dateert uit de achttiende eeuw. In dezelfde straat staat 3-3a, een in de kern mogelijk achttiende-eeuwse pand met een in- en uitzwenkende lijstgevel. Ridderplein 33 is een smal tweelaags pand uit het einde van de achttiende eeuw, met een overeenkomstige gevelbekroning. Ruischenberghstraat 12, een tweelaags vrijstaand witgepleisterd en gevoegd woonhuis, dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Uit de tweede helft van de negentiende eeuw dateren het drietal vrijstaande herenhuizen Nieuwstraat 9-11-13. De tweelaags panden zijn gepleisterd. No. 9 en 11 hebben een oudere kern. Binderseind 36 is een tweelaags witgepleisterd rectorswoonhuis uit ca. 1860. Kleine woonhuizen staan aan het Heuvelsepad. No. 15 is een ondiep eenlaags handvorm bakstenen huis onder zadeldak, daterend ca. 1860. Hopveld 7-9 heeft dezelfde karakteristieken en dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw. De panden zijn zeer waardevol in samenhang met de padenstructuur. Heuvel 22, een eenlaags woonhuis onder zadeldak, dateert uit ca. 1880. No. 26 in dezelfde straat is ook een klein eenlaags woonhuis, gebouwd omstreeks 1900, heeft zesruiters en een kelder met opkamer. Woonhuizen van hetzelfde type treffen we ook in Handel aan. Pastoor Castelijnsstraat 34 dateert uit ca. 1890. Een rijker geornamenteerde gevel met gemetselde pilasters en topgevel heeft Oudestraat 2. Bij het huis uit ca. 1875, dat beschilderde stucplafonds heeft, staat een knotlinde. Heuvel 61, van hetzelfde type, daterend omstreeks 1900, heeft een haaks op het voorhuis staand achterhuis. Binderseind 38-46, een dubbel winkel-woonhuis uit omstreeks 1890, heeft zeer gave hoekwoningen met kelder, opkamer en bakhuisje. Binderseind 41-43 is een sober woonhuis uit ca. 1910 met inrijpoort. Villa Polder, Heuvel 4, is een zeer ruim opgezette tweelaags villa met -verbouwd- koetshuis en ruime tuin met hoog opgaande bomen. De neo-classicistische gevel heeft gestucte pilasters. Kerkstraat 8-12 is het voormalige gemeentehuis van Gemert uit ca. 1885. Het in eclectische stijl uitgevoerde gebouw is door een poortboog gescheiden van no. 24 (zie boven). Het geheel vormt een zeer gaaf ensemble. Aan en om het Ridderplein staan enkele tweelaags villa's. No. 37 dateert uit 1898 en werd gebouwd als burgemeestershuis. Binderseind 1 dateert uit ca. 1890 en is een tweelaags pand onder schilddak. Kerkstraat 1 uit 1911 met middenrisaliet en markante schoorstenen heeft een rijk versierde gevel. Sociale woningbouw treft men aan in de Oudestraat en St. Josephstraat. Oudestraat 21-39, symmetrisch t.o.v. elkaar opgestelde vrijstaande en twee-onder-een-kap woningen, zijn gebouwd door R.K. Bouwvereniging 'Uit Noodzaak' in 1920-1921. St. Josephstraat 16-18 zijn traditionele woningwetwoningen onder wolfdak, gebouwd door dezelfde vereniging omstreeks 1930. Binderseind 2-8 is een ruim opgezet blok woonhuizen uit ca. 1915. De rijk met strengpers baksteen geornamenteerde gevels zijn voorzien van portieken en afdaken. Binderseind 22-24 is een dubbel woonhuis met elementen van Jugendstil en dateert uit dezelfde tijd. Opvallend is het winkel-woonhuis Kerkstraat 3, met een gepilasterde en door muurdammen verbrede gevel en een zwarte marmeren pui voorzien van gestileerde ionische kapitelen. Het pand dateert uit 1922. Tot slot worden vermeld de villa's 'De Poort' aan de Dr. de Kuijperstraat 14 uit omstreeks 1925 en de meer sobere 'Itta', Dr. de Kuijperstraat 9, daterend ca. 1920.
Hendrik Jan IJpenberglaan 30 is de eenvoudige eenlaags houten bungalow 'Lebep Hof', die de familie Groskamp, eigenaar van de ontginning, hier in 1915 liet bouwen.

7.2. Boerderijen

Kromstraat 14, 'De Armenhoef' (rijksmonument) is een in de kern vermoedelijk vijftiende of zestiende eeuwse hoekgevelboerderij, waarvan vooral de westelijke bakstenen gevel in goede staat is. Kromstraat 1, een langgevelboerderij (rijksmonument) die blijkens de jaarankers dateert uit 1734, is ingrijpend gerestaureerd. Deel 80 is een langgevel die een gave groep vormt met de handvorm bakstenen dwarsdeelschuur en met een poort afgesloten erf. De boerderij, voorheen ook brouwerij, heeft in de zijgevel jaarankers 1699. De Hoef 1 is de "Kasteelhoeve", in de huidige vorm daterend uit de negentiende eeuw. Het gave gebouw heeft opvallende diabolo-beschilderingen. Pandelaar 106 is een langgevel uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het pand is het geboortehuis van Gerlacus van den Elsen en door de N.C.B. als museum ingericht, waarbij interieur en achtergevel werden vervangen. Onze Lieve Vrouwestraat 62 is een langgevel uit ca. 1850. Het pand, gelegen tegenover de kerk van Handel, is gebouwd met een vergroot woongedeelte. Aan de Broekstraat liggen verschillende gave langgevels. No. 48 is opgetrokken rond 1850 in handvorm baksteen en voorzien van zesruiters. Broekstraat 26, uit ca. 1875, heeft getoogde deeldeuren en een rieten kap. No. 52 dateert uit dezelfde periode.

Naast langgevels vindt men te Gemert een beperkt aantal kortgevels. Broekstraat 21, uit de eerste helft van de negentiende eeuw, is verbouwd tot woonhuis met werkplaats en heeft een zijkamer. Ook Pandelaar 91, een kortgevel die in combinatie met de hagen en fruitbomen een complete en gave aanblik biedt, heeft een zeer forse aangehangen kamer.
In de gemeente staan ook enkele T-boerderijen zoals Pastoor van de Eindestraat 2 uit ca. 1870. Molenstraat 16, van hetzelfde type, is opvallend hoog en statig. Het gave pand dateert ca. 1860. St. Antoniusstraat 7 uit omstreeks 1890 is markant gelegen en heeft een put voor de gevel van het woonhuis. De Stap 12 dateert uit 1899, is sober van detaillering en heeft jaarankers in de voorgevel.
Twee keuterboerderijen zijn gaaf bewaard gebleven. Deel 24 met kleine kelder en opkamer is gebouwd rond 1900. Zandstraat 21 heeft een kleine stal. Het pand is opgetrokken ca. 1915.
Van een heel andere categorie zijn de boerderijen in de Peel. Elsendorpstraat 70-74, de 'Annahoeve' uit 1910-1911, is de grootste. Het heeft een royaal woonhuis met dakkoepeltje en in het aangebouwde bedrijfsgedeelte was oorspronkelijk plaats voor 200 varkens, 60 koeien en 26 paarden. Een oprijlaan, beplant met kastanjes, leidt naar het pand. Naast het hoofdgebouw staan verschillende bijgebouwen, waaronder de oorspronkelijke stallen. Peeldijk 53 is 'De Diepert' uit ca. 1900, die in vorm nog het meest doet denken aan een Hollandse stolpboerderij. De ontginningsboerderij van Cleefswit, Elsendorpseweg 31-35, dateert uit 1912 en is compleet met opslagloods, karschop annex hooischuur en twee bosarbeiderswoningen. Op het landgoed De Sijp verkeren vooral de Judith Geertruidhoeve en de Augustehoeve in een oorspronkelijke staat. Hoewel alle pachtboerderijen op het goed van een verschillend type zijn, zijn ze alle gerealiseerd in de jaren '20. De voormalige voorwerkerswoning Ripseweg 51, met ossenstal, dateert ca. 1915.

7.3. Industriële en bedrijfsgebouwen

De achtkantige stellingkorenmolen Deel 56 (rijksmonument) werd in 1695 gebouwd in Zaandijk en is in 1908 naar Gemert verplaatst. Oudestraat 90 (rijksmonument) is de ronde stenen beltkorenmolen 'De Volksvriend', die in de zeventiende eeuw al bestond (blijkens een oude gevelsteen in het nieuwe molenaarshuis) maar in de huidige vorm dateert van ca. 1890. In Kerkstraat 3 was een oude tabaksfabriek gevestigd, waaraan de achterliggende tweelaags productiehal uit ca. 1880 nog herinnert. De Hoef 6-16 zijn woonhuizen behorende bij de textielfabriek van de Firma Prinzen, in 1881 geopend en rond 1915 deels vernieuwd. Een fabriekshal is bereikbaar via een inrijpoort tussen No. 14-16. Aan de Ruyschenberghstraat ligt de voormalige textielfabriek van Raymakers. Het hoofdgebouw, een sober tweelaags bakstenen pand, dateert van ca. 1905. Erachter liggen de productiehallen, belicht door sheddaken. Het hoofdgebouw van de stoffenfabriek van Johan van den Acker aan de Schoolstraat werd gebouwd omstreeks 1925. De achterliggende fabriekshallen zijn op de schoorsteen na vernieuwd.

7.4. Openbare gebouwen

Kerkstraat 60 is het voormalige postkantoor uit ca. 1905, een tweelaags gebouw met een forse houten uitkragende kap. Ridder plein 1 is een voormalige villa, die in 1941 is omgebouwd tot raadhuis waarbij de voorgevel sterk is vereenvoudigd. Karakteristiek is de naoorlogse dakruiter met klokkenspel. In de kroonlijst is een klokkenspel met draaiende ruitertjes opgenomen.

7.5. Kerkelijke gebouwen

De kerk van St. Jan Onthoofding (rijksmonument), Kerkstraat 4, werd gebouwd toen Gemert in 1437 tot parochie werd verheven. Het driebeukige schip dateert uit die tijd, terwijl het priesterkoor gebouwd werd tussen 1467 en 1482. H. van Tulder bouwde tussen 1852-1855 de sterk gelede westgevel, met spitse geveltoren. Ook liet de architect het schip in westelijke richting verlengen, voorzag het van nieuwe zijbeuken en restaureerde het koor. tegen de oostgevel een borstbeeld van Gerlacus van den Elsen. Westelijk van het gebouw ligt naast het kasteelpark het kerkhof, in de negentiende eeuw vergroot en voorzien van een smeedijzeren hekwerk. Op het kerkhof een calvarieberg met Piëta door J.A. Oor en Zonen (Roermond), een hoog engelenbeeld (ca. 1890) bij de kindgraven, en diverse graven van pastoors en fabrikanten. Ruyschenberghstraat 6 is het huis 'Den Hubert' (rijksmonument), een voornaam tweelaags pand met koetshuis dat dateert uit de achttiende eeuw, heeft lange tijd gefunctioneerd als pastorie. De gevel is negentiende-eeuws. Elisabethplaats 4-6-8 en 12 zijn restanten van het voormalige katholieke gasthuis. Het klooster van de Zusters Franciscanessen aan het Binderseind

34, Huize Nazareth, heeft een kapel uit 1856 in Waterstaatsstijl (rijksmonument). De tweelaags kloostergebouwen, voorzien van een risaliet met trapgevel, dateren uit ca. 1905.
Aan de Onze Lieve Vrouwestraat 61 te Handel ligt de rectorale H. Maria Hemelvaartkerk (rijksmonument). Het huidige gebouw bestaat uit een schip dat in de achttiende eeuw in fasen is vernieuwd. Tussen 1894 en 1896 en vanaf 1902 bouwden P.J.H. Cuypers en J. Th. Cuypers zijbeuken langs het oostelijk deel van het schip, een koor met aanbouwsels en een nieuwe toren. Achter de kerk ligt het voornamelijk tussen 1917 en 1919 gerealiseerde processiepark met een kruisgang met beeldengroepen, rozenkransomgang met kapellen (van de hand van J.N. Bochaert, 1906-1910), een Mariakapel (met sculptuur van A. Lenaerts), een Heilig Putje met een afbeelding van het bad van Bethsaïda (1919), een kiosk en een naoorlogs openluchtaltaar. Aan de Keskesdijk tussen Handel en Gemert (Lodderdijk en Handelseweg) staat nog een van de oude, handvorm bakstenen kapellen (rijksmonument) van de bedevaartroute. De overige kapellen zijn tussen 1888 en 1891 vervangen door een nieuwe reeks van zeven wegkapellen, waarin opgenomen afbeeldingen van de zeven smarten van Maria. Een achtste kapel bevat een reliëf van de Moeder van Smarten. De sculpturen zijn van A. Lenaerts. Tussen deze eenvoudige bakstenen kastkapellen staat de Ossenkapel uit 1890, gebouwd naar een ontwerp van de architect J. Heijkants.
Esdonksedijk 41 is de in 1695 gestichte kapel van Maria Magdalena (rijksmonument), met aan de noordzijde een Heilig Graf. De kapel is meerdere keren ingrijpend gerestaureerd.
De H. Antonius Abt kapel (rijksmonument) staat aan Deel 94. De kleine cel is gesticht in de achttiende eeuw en in de negentiende en twintigste eeuw ingrijpend gerestaureerd.
De H. Antonius Abt kerk te Mortel werd in 1903-1904 onder architectuur van C. Franssen gebouwd. De kruisbasiliek heeft een schip van vier traveeën, een vijfzijdig gesloten koor en een toren van vier geledingen met naaldspits. De naastgelegen pastorie dateert uit 1886. Voor de kerk een H. Hartbeeld uit ca. 1925. Ook het gietijzeren kruisbeeld in dezelfde straat dateert uit die tijd. Op het kerkhof staat een kapel met baarhuisje en calvariegroep uit ca. 1905.
Verschillende keskes (meestal zonder heiligenbeelden) staan in de gemeente opgesteld. Aan de driesprong bij het Kruiseind staat een bakstenen kapel met kunststenen afdekking, blijkens een steen in 1911 gesticht. Het keske van Sint Anna op de driesprong bij de St. Annastraat werd herbouwd, blijkens een steen, in 1947. Tegenover het Capucijnenklooster aan de Pater Petrusstraat staat een naoorlogse bakstenen Mariakapel. Bovendien zijn in het muurwerk van een aantal boerderijen keskes aangebracht. In de muur van Pandelaar 70 is een keske gemetseld met een beeld van St. Michiel, daterend uit 1933. In 1934 werd een keske met beeld van O.L.Vrouwe van Gemert aangebracht in Witte Brug 1. Heuvel 62 heeft tegen de langgevel een kopie in lindehout van een vijftiende- of zestiende-eeuwse beeldengroep, voorstellende de Vlucht naar Egypte. Oudestraat 37-39 heeft een keske uit ca. 1920 met een beeld van de H. Joseph.
Ruyschenberghstraat 3-3a is de voormalige Latijnse School (in de huidige vorm uit 1891) met rectorswoonhuis. Het in plattegrond rechthoekige gebouw bestaat uit twee hoog opgetrokken lokalen, gescheiden door een geveltoren met zeer spits tentdak en een beeld van de H. Catharina. De zijrisalieten, waarin de ingangen naar de klaslokalen, worden bekroond door trapgevels. In de boogtrommels boven de ingangen onder meer de wapens van Ruischenbergh en Paus Leo XIII.
Schoolstraat 5 is het oude onderwijzerswoonhuis uit 1878, een in sobere neo-classicistische stijl uitgevoerd gebouw.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

Het kasteel van Gemert, vroeger de Commanderij van de Duitse Orde (rijksmonument), is gelegen aan het Ridderplein 11-17. Het kasteel bestaat uit een classicistisch hoofdgebouw uit 1740, gebouwd op de vijftiende-eeuwse overwelfde kelder van het vorige kasteel. Er voor ligt een poortgebouw uit 1548, geflankeerd door een hoekpaviljoen in gotische stijl (bekend als "de donjon") uit 1563 en een in historiserende stijl opgetrokken vleugel uit 1941-42. Tegen het hoofdgebouw aan staat een kapel uit ca. 1915. Tegen de buitengracht ligt een poortgebouw met ophaalbrug uit ca. 1600. Westelijk van het kasteel ligt de kasteeltuin, aangelegd in de negentiende eeuw. Het bestaat uit een deel van de voormalige binnengracht, boothuis, lanen met bomenbeplanting, gazons, een begraafplaats, een kleine kapel en een negentiende-eeuwse volière. In het park staan een aantal oude bomen, onder meer linden, eiken en een sequoia.
Belangwekkend is de Kasteellaan, waaraan parallel de Rips stroomt. Het laantje, met een drievoudige rij bomen, wordt aan de zijde van het Ridderplein afgesloten met een sierlijk smeedijzeren hekwerk uit 1740.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

In de gemeente Gemert zijn geen infrastructurele- en waterstaatswerken aanwezig die van belang zijn voor deze inventarisatie.

7.8. Militaire objecten

In de gemeente Gemert zijn geen militaire objecten aanwezig die van belang zijn voor deze inventarisatie.

7.9. Groenelementen

Voor de beplanting van de kasteeltuin en het gebied ten westen daarvan, alsmede voor de groenelementen in het processiepark van Handel, wordt verwezen naar par. 6.3.

7.10. Artefacten

Voor de verschillende keskes en kruisbeelden in de gemeente zie par. 7.5.

7.11. Overige

Tot slot wordt vermeld Kerkstraat 9, het uit twee panden samengestelde Hotel de Kroon, met een laat negentiende-eeuwse ecclectische gevel. De luifel is modern.

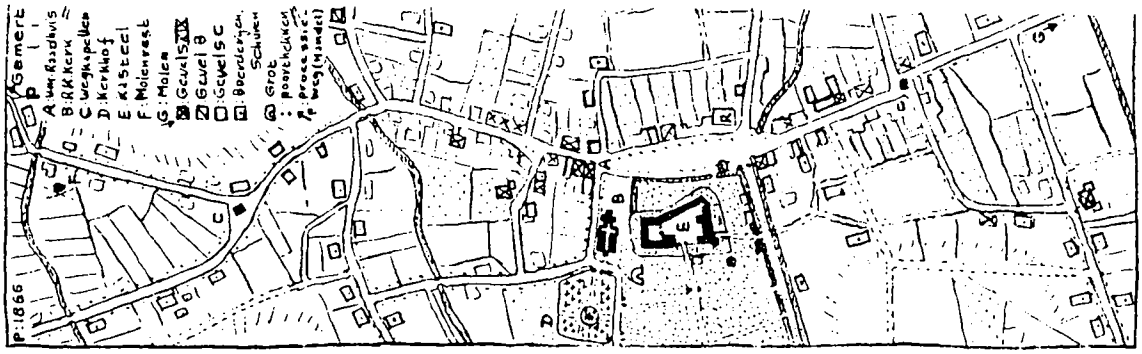

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE GEMERT.

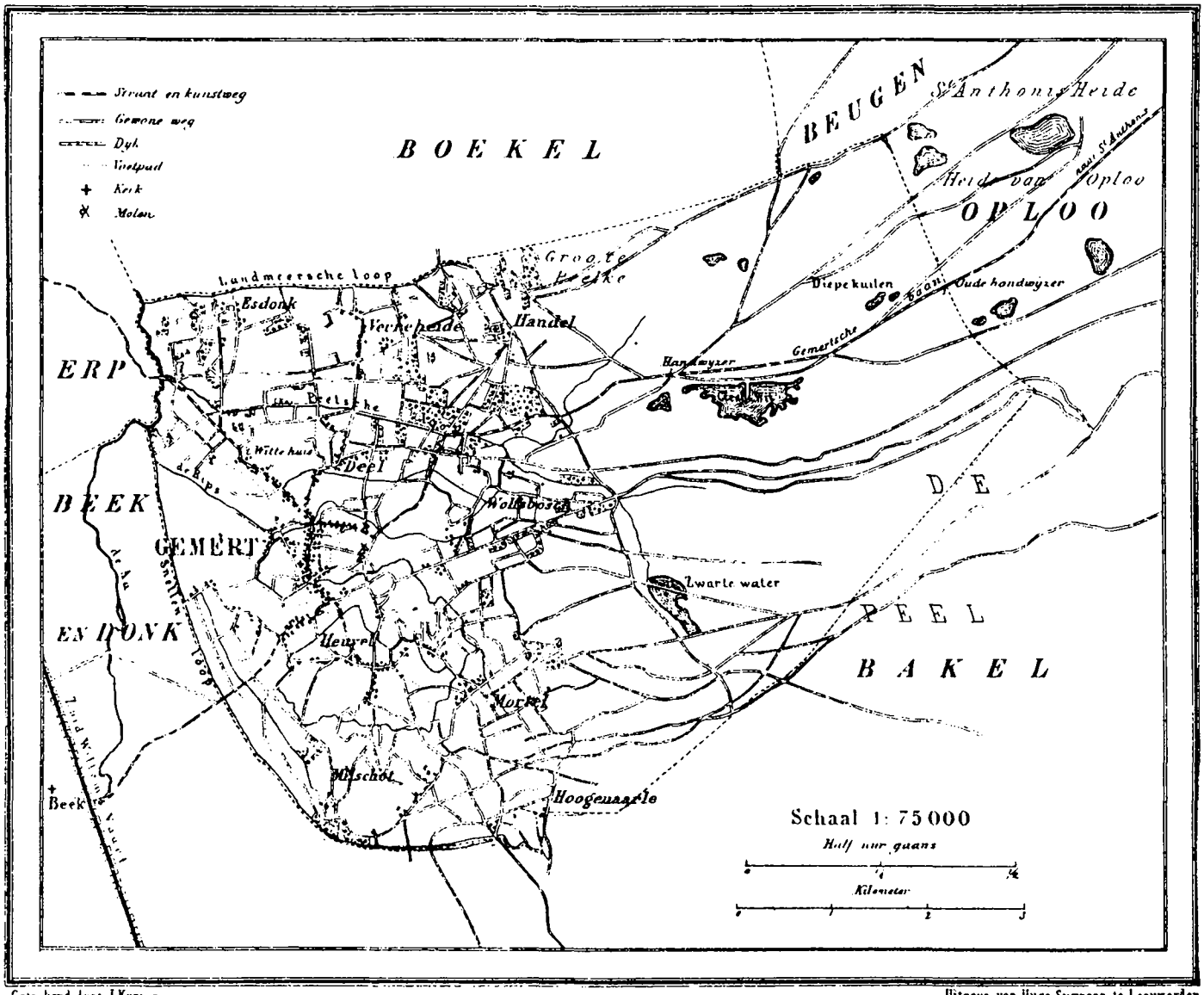

Geteekend door J. Kuyper — Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

5055 Bunders. 4750 Inwoners.

Kom Gemert, ca. 1866. Uit: A Steegh, Monumentenatlas.

Gemeente Gemert, ca. 1865. Uit J. Kuyper, "Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant, naar officieele bronnen bewerkt" Leeuwarden s.a., herdruk 1982.

Gemeente Gemert, topografische kaart 1:25.000, verkend in 1897.

Gemeente Gemert, ontginningen te Cleefswit, De Domp, De Sijp, De Krim en de Vossenberg. Topografische kaart 1:25.000, 1891-1992, herzien 1913, gedeeltelijk herzien 1918.

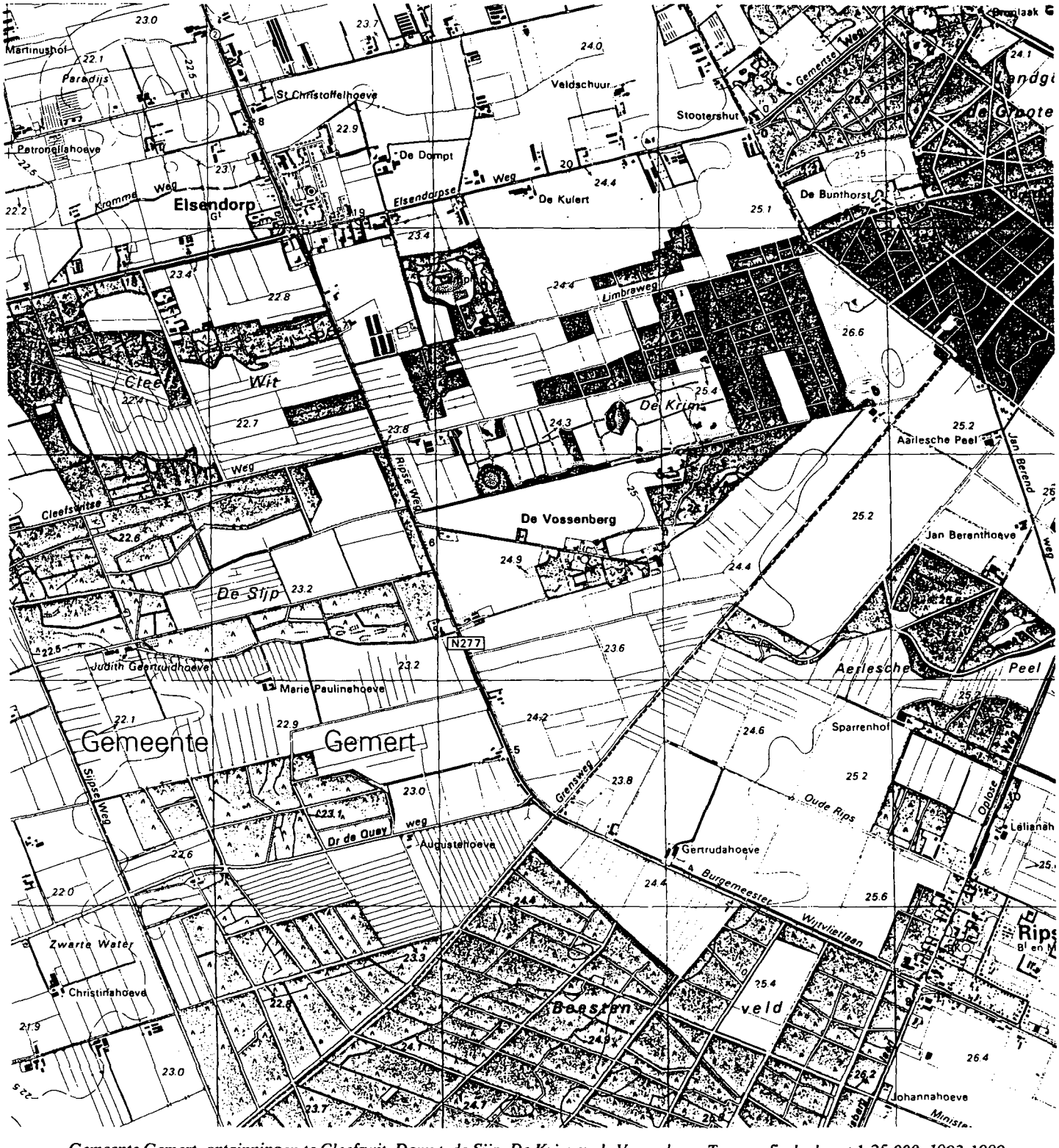

Gemeente Gemert, ontginningen te Cleefswit, Dompt, de Sijp, De Krim en de Vossenberg. Topografische kaart 1:25.000, 1993-1989.